

УДК 811.161.2'374

Л. П. Дядечко, Ю. Ф. Прадід

**ЛЕКСИКОГРАФІЧНИЙ ПРОЕКТ
«250 КРИЛАТИХ СЛІВ І ЗВОРОТІВ М. В. ГОГОЛЯ»:
ЗАСАДИ СТВОРЕННЯ**

Дядечко Л. П., Прадід Ю. Ф. Лексикографічний проект «250 крилатих слів і зворотів: засади створення».

У статті мова йде про історію фіксації гоголівських крилатих слів і зворотів у російській та українській ептографії, описуються теоретичні та практичні засади створення словника «250 крилатих слів і зворотів М. В. Гоголя (русско-украинский толковый словарь). 250 крилатих слів і зворотів М. В. Гоголя (українсько-російський тлумачний словник)».

Ключові слова: крилате слово, крилатий зворот, ептографія, цитата, словник.

Дядечко Л. П., Прадид Ю. Ф. Лексикографический проект «250 крылатых слов и выражений: принципы создания».

В статье речь идет об истории фиксации гоголевских крылатых слов и выражений в русской и украинской эпиграфии, описываются теоретические и практические принципы создания словаря «250 крылатых слов и выражений Н. В. Гоголя (русско-украинский толковый словарь). 250 крылатих слів і зворотів М. В. Гоголя (українсько-російський тлумачний словник)».

Ключевые слова: крылатое слово, крылатое выражение, эпиграфия, цитата, словарь.

Djadechko L. P., Pradid J. F. The lexicographic project «The 250 idioms and expressions: principles of formation».

The article describes the history of M. V. Gogol's idioms and expressions in Russian and Ukrainian epigraphy. The theoretical and practical principles of its formation of dictionary are mentioned in «The 250 idioms and expressions of M. V. Gogol (The Russian-Ukrainian explanatory dictionary). The 250 idioms and expressions of M. V. Gogol (The Ukrainian-Russian explanatory dictionary)».

Key words: idiom an expression, epigraphy, quotation, dictionary.

Творчість М. В. Гоголя, без сумніву, мала великий вплив на розвиток мовних ресурсів російської літературної мови у другій половині ХІХ ст. Окремі слова і звороти з творів М. В. Гоголя одразу ставали крилатими. Так, уже в 1883 р. у «Сборнике замечательных изречений, цитат, поговорок и т. п. различных времён и народов с историческим и сравнительным объяснением» І. І. Реднікова [15] – першому в Росії спеціальному довіднику – зафіксовано понад півсотні крилатих гоголівських зворотів та імен персонажів (в основному з «Ревізора» і «Мертвих душ»).

У російській лексикографії слідом за книгою І. І. Реднікова етапними стали:

– видання М. І. Міхельсона [12; 13], у яких автор витлумачив понад 70 гоголівських зворотів, із них більше половини вперше;

– енциклопедія С. Г. Займовського «Крылатое слово» [8], автор якої включив 26 не зафіксованих раніше зворотів із творів письменника;

– посібник З. Овсяннікова [14], який чимало уваги приділив іменам літературних персонажів і вперше представив такі гоголівські оніми, як, наприклад, *Ляпкин-Тяпкин, Подколёсин, Чичиков*;

– спеціалізований збірник М. С. та М. Г. Ашукіних [1; 2; 3; 4], який, починаючи з середини 50-х років ХХ ст. до початку ХХІ ст., вважався найавторитетнішим у науковому світі та який найбільш повно відображав корпус одиниць із «печаткою авторства» в російській мові, зокрема й тих, що належать М. В. Гоголю, близько десятка з яких були відсутні в попередніх працях;

– «Большой словарь крылатых слов русского языка» В. П. Беркова, В. М. Мокієнка і С. Г. Шулежкової [5; 6], що відкриває у своєму жанрі новий напрям робіт академічного типу й уміщує всю необхідну, з погляду сучасної лексикографії, лінгвістичну характеристику крилатих одиниць, серед яких 75 гоголівських;

– і, нарешті, спеціально присвячений опису крилатих слів і зворотів М. В. Гоголя довідник В. В. Прозорова [10; 11], де автор фіксує понад 60 нових із погляду «презумпції новизни» висловів письменника, частина з яких, правда, визнається лише потенційно крилатими.

В українській лексикографії єдиним словником крилатих слів і зворотів майже півстоліття залишається праця А. П. Коваль і В. В. Коптілова «Крилаті вислови в українській літературній мові» [9], у якій фіксується 21 гоголізм.

Якщо не враховувати реєстрацію трьох гоголівських зворотів Л. П. Дядечко у словникових матеріалах «Новое в русской и украинской речи» [7], то перегляд їх складу в українській мові не здійснювався понад 30 років.

Усі ці міркування дозволяють зробити висновок, що навіть раніше зафіксовані лексикографами гоголівські крилаті слова і звороти вимагають, в одному випадку, більш точної атрибуції, у другому – аргументації їхнього статусу шляхом підбору додаткових прикладів, а у третьому – і їхнього тлумачення, розкриття акцентологічних і граматичних властивостей, меж формально-змістового варіювання, уточнення особливостей функціонування в російській та українській мовах.

Отже, ініціювання створення лексикографічного проекту «250 крилатих слів і зворотів М. В. Гоголя (російсько-український та українсько-російський тлумачний словник)» має об'єктивні підстави. Окрім того, на тлі, з одного боку, жанру перекладних словників крилатих слів і зворотів, що активно розвивається в сучасній славістиці, з іншого, – актуальних для сьогодення видань російсько-українських та українсько-російських словників різних типів, відсутність у вітчизняній лексикографії перекладного словника крилатих слів і зворотів узагалі та з печаткою авторства М. В. Гоголя зокрема відчувається особливо гостро.

Розпочавши виконання задуманого, упорядники, знаючи в загальних рисах, яка велика увага крилатим словам і зворотам сатирика приділялася лексикографами, були, однак, здивовані й захоплені справжніми розмірами цього вкладу і водночас поставлені перед необхідністю розв'язання низки питань прикладного і теоретичного характеру.

Труднощі виникли вже на етапі формування словника, коли виявилось неможливим просте зведення описаних у наявних лексикографічних доробках крилатих слів і зворотів гоголівських висловів через різне розуміння авторами цих праць самого поняття, що дало назву лексикографічному жанру.

Укладачі переконані, що на відміну від прямих і непрямих цитат крилаті звороти мають власну семантику, яка не збігається з тією, що була в їх текстових прототипах, а в кількісному плані відтворюваність таких мовних одиниць має бути регулярною, що в сучасній лексикографічній практиці підтверджується фіксацією в контекстах, кількість яких варіюється в різних словниках від 3 до 10.

Самостійність крилатих висловів, утрата ними безпосередньо цитатних ознак визначалася за розвитком у зворотів власного значення і стабілізації в них компонентного складу, що не виключає варіантності, яка,

навпаки, підкреслює високий ступінь освоєності мовою, виступаючи результатом, з одного боку, активного використання в мові, а з іншого – тиску мовної системи.

Ептонімічність, або «крилатість», утворень, які походять із гоголівських текстів, розуміється авторами словника насамперед як асоціативна співвіднесеність із першоджерелом у свідомості носіїв російської та української мов. Слова і звороти з творів М. В. Гоголя визнавалися крилатими лише за умови, що ці одиниці фіксувалися в контекстах як звичайні цитати з прямим або непрямим посиланням на джерело. Відсутність таких указівок засвідчує забуття народом їх походження, стирання «печатки авторства» і, як результат, перетворення їх у звичайні, «безіменні» слова і звороти.

Таким чином, у російській ептографії майже 90 гоголізмів уперше здобули словникове описання, в українській – понад 100, що в 5 разів перевищує кількість зафіксованих раніше. При цьому зрозуміло, що якщо в російсько-українській частині всі 250 одиниць виступають крилатими у прийнятому авторами розумінні, то в українсько-російській – лише половина, інша ж – може бути визнана для української мови лише потенційно крилатою, а отже, наведена в словнику як довідковий матеріал.

До потенційно крилатих одиниць, на нашу думку, належать такі, що пройшли початковий етап засвоєння українською лінгвокультурою, оскільки вони, по-перше, фіксуються в перекладах російської класики або сучасної періодики (в Україні є кілька двомовних газет, що видаються російською та українською мовами); по-друге, наявні в українських оригінальних текстах, але їх використання не набуло масового характеру. Відрізнити такі звороти від власне крилатих не становитиме труднощів для читача: в українсько-російській частині в таких статтях відсутні тлумачення, а ілюстрації, якщо і є, то не більше одного-двох прикладів.

Пропонований словник побудований на основі створеної упорядниками картотеки крилатих слів і зворотів, маркованих гоголівським авторством, дібраних із художньої літератури, сучасної періодики, фрагментів записів розмов, телепередач тощо.

Двоєдина мета словника, перекладного і тлумачного, а також багатоаспектність та обсяг матеріалу зумовили новаторський характер видання. Серед перекладних словників крилатих слів і зворотів – це перший двосторонній перекладний словник і перший перекладний письменницький словник, серед російсько-українських й українсько-російських словників – це перший російсько-український і українсько-російський словник крилатих слів і зворотів. Тому, сподіваємося, наш словник стане надійним помічником перекладачам і журналістам, ученим і письменникам, викладачам і студентам, усім пошанувувачам російської й української словесності.

Словник за характером виконання є динамічним, надає можливість спостерігати життя кожного імені гоголівського персонажа, яке стало крилатим, і кожного вилученого з гоголівського тексту вислову на прикладах, що у великій кількості представлені в словникових статтях і що відображають гру нинішнього і минулих поколінь зі словом великого сатирика, за узуальними, закріпленими в мові, і оказіональними, контекстуальними похідними, що з'являються як наслідок цієї гри.

Література

1. Ашукин Н. С. Крылатые слова. Литературные цитаты. Образные выражения / Н. С. Ашукин М. Г. Ашукина. – М., 1955.
2. Ашукин Н. С. Крылатые слова. Литературные цитаты. Образные выражения / Н. С. Ашукин М. Г. Ашукина. – [2-е изд., доп.]. – М., 1960.
3. Ашукин Н. С. Крылатые слова. Литературные цитаты. Образные выражения / Н. С. Ашукин М. Г. Ашукина. – [3-е изд., испр. и доп.]. – М., 1966.
4. Ашукин Н. С. Крылатые слова. Литературные цитаты. Образные выражения / Н. С. Ашукин М. Г. Ашукина. – [4-е изд., доп.]. – М., 1987.
5. Берков В. П. Большой словарь крылатых слов русского языка / Берков В. П., Мокиенко В. М., Шулежкова С. Г. – М., 2000.
6. Берков В. П. Большой словарь крылатых слов и выражений русского языка : в 2-х т. / Берков В. П., Мокиенко В. М., Шулежкова С. Г. ; под ред. С. Г. Шулежковой. – [2-е изд., испр. и доп.]. – Т. 1-2. – Магнитогорск; Greifswald, 2008–2009.
7. Дядечко Л. П. Новое в русской и украинской речи : Крылатые слова – крилаті слова (материалы для словаря) : уч. пособие: [в 4-х частях] / Л. П. Дядечко. – К., 2001–2003.
8. Займовский С. Г. Крылатые слова : Справочник цитаты и афоризма / С. Г. Займовский. – М. ; Л., 1930.
9. Коваль А. П. Крилаті вислови в українській літературній мові / А. П. Коваль, В. В. Коптілов. – [2-е вид., перероб. і доп.]. – К., 1975.
10. Крылатые слова и выражения из сочинений Н. В. Гоголя / Сост. и авт. предисл. В. В. Прозоров. Режим доступа: <http://www.sgu.ru/node/18878>
11. Крылатые слова и выражения из сочинений Н. В. Гоголя: Словарь-справочник любителям русского слова / Сост. и авт. предисл. В. В. Прозоров. – Саратов, 2005.
12. Михельсон М. И. Ходячие и меткие слова : Сб. русских и иностранных цитат, пословиц, поговорок, пословичных выражений и отдельных слов (иносказаний) / М. И. Михельсон. – [2-е изд.]. – СПб., 1896.
13. Михельсон М. И. Русская мысль и речь. Свое и чужое. Опыт русской фразеологии : Сб. образных слов и иносказаний : в 2-х т. / М. И. Михельсон. – СПб., 1902–1903.
14. Овсянников В. З. Литературная речь. Толковый словарь современной общелитературной фразеологии / В. З. Овсянников. – М., 1933.
15. Редников И. И. Сборник замечательных изречений, цитат, поговорок и т. п. различных времен и народов с историческим и сравнительным объяснением / И. И. Редников. – Вятка, 1883.